

UDK 81'366.52:81'27:811.163.6'367.7

Gregor Perko

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

gregor.perko@ff.uni-lj.si

SPOL IN BESEDNI RED V DVOIMENSKIH PRIREDNIH ZVEZAH

Članek se osredotoča na dvoimenske priredne zveze z veznikom *in*, kjer se pojavljata samostalnika ženskega in moškega spola, ki označujeta osebe. V članku poskušamo osvetliti kompleksnost dejavnikov, ki vplivajo na besedni red v omenjenih zvezah.

Ključne besede: spol, oblikoslovnoskladenjske kategorije, diskurz, semantika, pragmatika

The article focuses on binominals with masculine and feminine nouns denoting humans linked by the conjunction *in* (and). I attempt to highlight the complexity of the reasons that influence word order in these binominals.

Keywords: gender, morphosyntactic categories, discourse, semantics, pragmatics

1 Uvod

Besedni red samostalnikov oz. samostalniških zvez, ki se pojavljajo v dvoimenskih prirednih zvezah, kot tudi v naštevanjih, praviloma ni naključen in nemotiviran.¹ V članku nas bodo zanimale zveze občnih ali lastnih imen, ki označujejo ljudi različnih spolov, kot npr. *gospo in gospodje* ali *Franci in Mateja*. Poskušali bomo pokazati kompleksnost vprašanja, ki zadeva pomenske, pragmatične, kulturnozgodovinske in prozodične dejavnike. Ne gre prezreti tudi dejstva, da so nekatere zveze že vsaj delno leksikalizirane, da jih ne tvorimo prosto, ampak jemljemo neposredno iz spomina. V prvem delu članku se bomo posvetili kategoriji spola in nekaterim vprašanjem, ki jih sproža. V drugem bomo s pomočjo primerov poskušali zarisati pomenske dejavnike, ki vplivajo na besedni red v tovrstnih sintagmah, v tretjem poglavju bomo osvetlili pragmatične in kulturnozgodovinske dejavnike, v četrtem pa bomo na kratko analizirali še vpliv oblikovnih izviroma formalnih dejavnikov. Empirično gradivo temelji na rezultatih, pridobljenih večinoma na spletu z brskalnikom Google in v korpusu Gigafida.

2 Kategorija spola

Spol je v jezikoslovju nedvoumno in soglasno opredeljen kot inherentna oblikoslovnoskladenjska kategorija samostalnika (Toporišič 1991, Corbett 1991, Vidovič Muha 2000). Mel'čuk (1996) spol umešča v t. i. skladnik (fr. *syntactique*), ki je v njegovem

¹ Pisanje članka je spodbudila polemika v Franciji glede spolno občutljive rabe jezika in predloga zagonnikov t. i. inkluzivne pisave (glej prispevek Mojce Smolej v pričujoči številki), da naj se v večimenskih zvezah, ki označujejo ljudi, ne navaja več vedno na prvem mestu moških, ampak naj se besede razporedijo v skladu z abecednim redom.

teoretskem modelu tretji del (poleg označevalca in označenca) jezikovnega znaka in ki združuje vse tiste jezikovne kategorije, ki jih ni mogoče v celoti ali neposredno izpeljati iz pomena in oblike, so pa ključne za povezovanje znaka s sobesedilom. Prav vpliv samostalnika na povezane besede na ravni povedi ali besedila je za nekatere jezikoslovce ključna sestavina definicije spola. Hockett (1958: 231) npr. spole definira zgolj na podlagi pojava ujemanja. Razume jih kot razrede besed, ki se odražajo v obnašanju povezanih besed.² Tudi po mnenju Corbetta (Corbett 1991) je ujemanje samostalnika ključno za razlikovanje kategorije spola od ostalih izključno pomensko opredeljenih kategorij, ki pa nimajo vpliva na ujemanje ali skladenjsko delovanje samostalnika.

Pomembno poglavje (Corbett 1991, 2015) v obravnavi kategorije spola je vprašanje, kako jeziki posameznim samostalnikom pripisujejo spol (ang. *gender assignment*). Slovenščina in drugi indoevropski jeziki poznajo večinoma pomenskooblikoslovno pripisovanje. Prva stopnja je vedno pomensko pripisovanje: samostalnikom, ki označujejo ljudi in nekatere živali, se pripiše njihov biološki oz. naravni spol (glej tudi v nadaljevanju). Preostanek samostalnikov se v slovenščini in drugih slovanskih jezikih po spolih razvrsti glede na pripadnost posamezni sklanjatveni paradigmi. Vendar pa pri samostalnikih s podspolom človeškosti v primerih, ko sta oblikoslovje in pomen v navzkrižju, prevlada pomen nad oblikoslovjem. V slovenščini so eden takšnih primerov samostalniki 2. moške sklanjatve³ (npr. *vojvoda*), ki so izvorno del 1. ženske sklanjatve in ki je s to sklanjatvijo paradigmatsko povsem prekrivna. Ti samostalniki, ki se v imenovalniku končujejo na *-a*, so ne samo moškega spola, ampak se lahko sklanjajo tudi po 1. moški sklanjatvi.

V slovenščini za spol, kot ga razumemo jezikoslovci, pogosto uporabljamo termin *slovnični spol*, ki ko se nanaša na samostalnike, ki označujejo živa bitja, nastopa kot protipomenka termina *biološki oz. naravni spol*. V anglosaškem svetu se od sredine devetdesetih let za nadomestitev zadnjega uveljavlja termin *pojmovni oz. konceptualni spol* (ang. *notional gender*), ki želi poudariti, da razlik med spoloma ni mogoče zvesti zgolj na biološko raven, ampak da je potrebno upoštevati vlogo kulturno-pojmovnega in zgodovinskega razumevanja spolnih razlik (McConnell-Ginet 2015). Jezikovno izražanje spola, pa naj gre za sistemsko ali diskurzivno raven, je predmet zanimanja tudi strokovnjakov drugih ved, in seveda širše javnosti. Kot je duhovito zapisal R. Matasović (2004: 13), je spol edina slovnična kategorija, ki prebuja strasti, in to ne samo med jezikoslovci.⁴

² »Genders are classes of nouns reflected in the behavior of associated words.«

³ Pri poimenovanju sklanjatev se naslanjamo na slovnico Jožeta Toporišiča (1991), pri čemer upoštevamo tudi diahroni razvoj. Kot zapiše Toporišič sam (1991: 194), lahko govorimo o petih sklanjativah s glasovnimi končnicami (tipi *korak, sluga, lipa, perut, mesto*), vendar lahko v eno združimo drugo in tretjo našteto paradigmo, kot to večinoma naredi npr. rusko jezikoslovje: med njima ni nobene paradigmatške razlike, je zgolj razlika v spolu.

⁴ »[G]ender is perhaps the only grammatical category that ever evoked passion – and not only among linguists.«

3 Pomenski dejavniki

Če vzamemo primer besedotvorno nepovezanih samostalnikov, kot so *moški/ženske*, *mož/žena*, *fant/dekle*, *fant/punca*, nam preprosta statistična raziskava pokaže, da je v prirednih zvezah z veznikom *in* naštetih samostalnikov besedni red, kjer je samostalni moškega spola na prvem mestu občutno pogostejši.⁵ Če gre za množinske oblike (*moški in ženske*, *možje in žene* itd.) je razmerje 1 proti 2, če pa gre za edninske oblike, je razmerje lahko tudi 1 proti 10. Besedni red v omenjenih zvezah, ki so v dobršni meri leksikalizirane, lahko razložimo z naslonitvijo na splošnejše pomenske dejavnike, ki vplivajo na besedni red v dvoimenskih zvezah. Cooper in Ross (1975), ki sta preučevala besedni red v leksikaliziranih prirednih zvezah v angleščini, pri čemer se nista posebej osredotočala na spol, sta navedla 36 različnih pomenskih dejavnikov, ki lahko vplivajo na besedni red (glej tudi Hegarty 2015 in Kesebir 2017). Med njimi so za vprašanje vpliva spola na besedni red samostalnikov pomembni zlasti trije. Prvi dejavnik je spoštovanje načela »najprej jaz« (ang. *me-first*). V skladu s tem načelom govorec najprej poimenuje osebe in stvari, ki so mu bližje, lahko prostorsko ali časovno (npr. *tukaj in tam*, *zdaj in potem*), pa tudi drugače. Če načelo preslikamo na vprašanje spola, potem lahko rečemo, da načelo predpostavlja, da govorec ali govorka moške in njihove izkušnje dojema kot nevtralne, kot neke vrste kulturne norme, ki so manj zaznamovane in so mu zato bližje, za razliko od žensk in njihovih izkušenj, ki naj bi bile bolj specifične in bolj oddaljene od norme, s katero se govorec ali govorka istovetita. Drugo in tretje načelo predpostavljata, da najprej navajamo osebe, ki izkazujejo večjo aktivnost (ang. *agent-first-rule*), in pa osebe, ki predstavljajo večji vir moči (ang. *power-source-first*). Obe lastnosti, torej aktivnost in moč, se stereotipno pripisujejo moškim, ki predstavljajo t. i. »močnejši spol«, zato je pričakovano, da govorci in govorce najprej poimenujejo moške.

Načelo »najprej jaz« vpliva tudi na besedni red lastnih imen (Hegarty 2015: 77; glej tudi v nadaljevanju). Iz osebnih izkušenj, ki sem jim bil priča v stiku z več različnimi govorci, je vrstni red imen v dvočlenski zvezi odvisen od stopnje bližine govorca do oseb, katerih imena nastopajo v imenski zvezi. Sorodniki in prijatelji, ko govorijo o nekem paru, najpogosteje na prvo mesto postavijo osebo, ki jim je bližje. Na primer, sorodniki ali prijatelj Darje bodo pogosteje uporabili *Darja in Matej*, medtem ko bodo sorodniki ali prijatelji Mateja pogosteje uporabljali *Matej in Darja*.

V navezavi z načelom »najprej jaz«, ki daje prednost tistemu, ki je govorcu bližje oziroma ki mu je na tak ali drugačen način pomembnejši, je zanimivo analizirati tudi besedni red v zvezah *oče in mati/mati in oče*, *oče in mama/mama in oče* in *oči in mami/mami in oči*. Če je zveza *oče in mati*, ki pripada bolj zborni zvrsti jezika, neprimerno pogostejša (razmerje 1 proti 2), pa sta *oče in mama* in *mama in oče*, ki se uporabljata v že bolj sproščenih sporazumevalnih položajih, enako pogosta, a je vseeno *mama in oče* pogostejša zveza. Ko preidemo na bolj »intimno« jezikovno raven, se pokaže, da je *mami in oči* dvakrat pogostejši kot *oči in mami*.

⁵ Pri analizi smo upoštevali rezultate samostalnikov v imenovalniku. Na izbranem deležu analiziranih zvez smo analizo opravili tudi v odvisnih sklonih, a se rezultati obeh analiz niso bistveno razhajali.

4 Pragmatični in kulturnozgodovinski dejavniki

Malkiel (1959: 145), ki je bil po našem védenju eden prvih, ki se je zanimal za dvoimenske zveze, je prednost moških oblik pred ženskimi razlagal z vlogo hierarhije vrednot, ki prevladujejo v neki družbi. Vzemimo primer zveze samostalnikov *gospa in gospodje* oz. *gospodje in gospe*. Danes je neprimerljivo pogostejša zveza *gospe in gospodje* kot *gospodje in gospe* (razmerje 1 proti 17).⁶ Vendar pa je bilo v devetnajstem in prvi polovici dvajsetega stoletja običajneje uporabljati zvezo *gospodje in gospe*, ki jo med drugim najdemo tudi v Pleteršnikovem slovensko-nemškem slovarju (vir Fran), kjer pod iztočnico *gospa* najdemo primer »gospodje in gospe, Herren und Damen«.

Zanimivo je, da so vsaj v množini⁷ danes v povprečju dvakrat pogostejše priredne zveze, ki označujejo statuse, nazive oziroma poklice oseb, kjer je na prvem mestu samostalnik ženskega spola. Gre npr. za zveze *kolegice in kolegi*, *kandidatke in kandidati*, *študentke in študenti*, *doktorice in doktorji*, *profesorice in profesorji*.⁸

Običajna razlaga za takšen besedni red in ki se zdi v nasprotju s semantičnimi načeli, ki smo jih obravnavali v zgornjem razdelku, je, da so zveze, kjer je ženski samostalnik na prvem mestu, podrejene pragmatičnemu načelu vljudnosti. Upoštevajoč razvoj družbe in položaj žensk, je mogoče med dejavnike, ki motivirajo besedni red, ki na prvo mesto postavi samostalnike ženskega spola, prišteti tudi vedno vidnejšo vlogo žensk na pomembnejših položajih, kar seveda pripomore h krhanju stereotipa, da so moški izključni nosilci aktivnosti in moči (glej zgoraj).

Poglejmo še, kako je z zvezami, kjer se pojavljajo lastna imena. Preizkusili smo več možnosti kombinacij imen, kjer se pojavljajo:

- a) najpogostejša slovenska imena po podatkih Statističnega urada RS (npr. Franc, Janez, Ivan, Anton, Marko, Andrej; Marija, Ana, Maja, Irena, Mojca, Mateja);
- b) najpogostejša imena otrok, rojenih v 2016 in 2017, po podatkih statističnega urada, torej najbolj priljubljena imena v zadnjih letih (npr. Luka, Jakob, Mark, Filip, Nik, Tim; Zala, Eva, Ema, Lara, Sara, Maša);
- c) kombinacije najpogostejših in manj pogostih imen (npr. *Jože in Jolanda*, *Renato in Nina*, *Andrej in Polona*).

Rezultati statistične analize kombinacij najpogostejših lastnih imen (a) (npr. *Franc in Marija*) kažejo na dokajšnjo uravnoveženost: z manjšimi odstopanji pri posameznih primerih so enako pogoste zveze, kjer je najprej navedeno lastno ime moškega spola, kot tudi zveze, kjer je na prvem mestu ime ženskega spola. Enako opazamo tudi pri drugi skupini imen, kjer nastopajo najbolj priljubljena imena (b), ki večinoma poimenujejo

⁶ Statistični podatki pa kažejo, da je zveza v ednini, *gospod in gospa*, dvakrat pogostejša od zveze *gospa in gospod*.

⁷ Ponovno opazamo, da je pri edninskih zvezah pogostejši vrstni red, kjer je prvi element v moškem spolu.

⁸ Statistični odklon opazamo pri zvezi *tekmovalci in tekmovalke*, ki je dvakrat pogostejši kot *tekmovalke in tekmovalci*.

mlajše osebe (npr. *Luka in Zala*). Pri analizi tretje skupine (c) se je prav tako pokazala uravnoveženost, kar kaže, da pogostost imena ne igra bistvene vloge pri izbiri besednega reda v zvezi. Dodati pa moramo, da sorazmerno majhen korpus imenskih zvez za zadnjo skupino (c), ki smo jih našli, še ni dovolj zanesljiv, da bi omogočil dokončno interpretacijo rezultatov.

Analiza vzorca besedil, kjer se pojavljajo zveze dveh lastnih imen, je pokazala, da načelo vljudnosti ni vedno edini dejavnik, ki vpliva na besedni red, ampak da je smiselno upoštevati že omenjeno krhanje stereotipne predstave, ki izključno moškim pripisuje lastnosti aktivnosti in moči. Analizirali smo manjši korpus besedil, kjer se pojavljajo besedila, ki predstavljajo podjetja, podjetniške pobude ali projekte. V primerih, ko je žensko ime na prvem mestu, gre pogosto za položaj, ko je ženska odgovorna oseba v podjetju oziroma je pobudnica ali gonilna sila projekta. V primerih, ko imena poimenujejo otroke, na besedni red vpliva starost otrok, saj starši in drugi govorci pogosteje najprej poimenujejo starejšega otroka.

5 Oblikovni dejavniki

Prvi sklop dejavnikov, ki smo jih poimenovali oblikovni, zadeva ritmični ustroj imenske zveze. Omejili se bomo na razpored kratkih in dolgih besed. Pri empirični analizi nas je namreč zanimalo tudi, ali dolžina besed vpliva na vrstni red v imenski zvezi. Pri lastnih imenih se je na nekaj primerih izkazalo, da je dolžina besed lahko dejavnik, in sicer je, kar ni presenetljivo, prednosten besedni red, kjer se najprej navajajo krajše besede in nato daljše. Kot smo navedli v predhodnem razdelku, je besedni red moških in ženskih imen statistično dokaj uravnovežen, zato je toliko bolj zanimivo, da prihaja v nekaterih primerih, ko sta dolžini besed različni, do večjih odstopanj. Takšni so npr. primeri *Ana in Andrej*, ki je dvaintridesetkrat pogostejša kot *Andrej in Ana*. Podobno je tudi pri paru *Ivan in Nataša*, ki je skoraj petkrat pogostejši kot *Nataša in Ivan*, ali *Žan in Nataša*, kjer rezultatov za *Nataša in Žan* skoraj ni.

Drugi sklop dejavnikov, ki se odraža tudi v dolžini besed, je razporeditev oblikoslovno zaznamovanih in nezaznamovanih besed (praviloma so to samostalniki moškega spola). Analizirali smo primere, kjer se v zvezah pojavljajo besedotvorno povezane besede v ednini, kjer predstavlja moška oblika večinoma osnovo, kot na primer *kandidat in kandidatka*, *študent in študentka*, *profesor in profesorica*, *doktor in doktorica*. Za razliko od množinskih različic so v ednini pogostejše zveze, kjer je na prvem mestu moški samostalnik. Podoben prednostni red potrjuje tudi zveza imen *Andrej in Andreja*, ki je veliko pogostejša kot *Andreja in Andrej* (razmerje 1 : 2).

Kljub vsemu pa bi za oblikovni dejavnik težko rekli, da igra odločilno vlogo v besednem redu. Empirični podatki so žal dokaj omejeni, prav tako tudi nismo analizirali ostalih fonetičnih ali prozodičnih dejavnikov, ki lahko vplivajo na besedni red.

6 Zaključek

Analiza primerov dvoimenskih zvez, ki označujejo osebe, je pokazala, da je podrejenost besednega reda spolu kompleksno vprašanje. Spolu, ki je izvorno oblikoslovnoskladenjska kategorija, se, ko gre za samostalnike, ki označujejo ljudi, na diskurzivni ravni pripisujejo različne pomenske in pragmatične vrednosti, ki so pogosto odvisne od kulturnozgodovinskih pogojev. Vse te vrednosti delujejo kot dejavniki, ki vplivajo na besedni red v dvoimenskih zvezah. Analiza primerov je pokazala, da so med pomenskimi dejavniki najpomembnejša tri načela: načelo, poimenovano »najprej jaz«, načelo večje aktivnosti in načelo vira moči. Zadnji dve načeli stereotipno večjo aktivnost in moč pripisujeta moškim, kar pomaga razložiti besednih red nekaterih zvez, da so namreč moški poimenovani pred ženskami. Analiza je prav tako pokazala, da ti dve načeli danes ne dajeta več nujno prednosti moškim, kar vsaj delno utemlji dokajšnjo statistično uravnoteženost besednega reda. Domnevati je mogoče, da se kulturnozgodovinsko pogojeni stereotip v slovenskem prostoru postopno krha. Na pragmatični ravni pomembno vlogo še vedno igra načelo vljudnosti, ki daje prednost ženskim poimenovanjem. Pokazalo se je, da imata dolžina besed in pa oblikoslovna zaznamovanost oziroma nezaznamovanost besed dokaj omejen vpliv na besedni red.

VIRI IN LITERATURA

- William E. COOPER in John Robert ROSS, 1975: Word order. *Chicago Linguistic Society: Papers from the Parasession on functionalism*. Ur. R. E. Grossman, J. San, T. J. Vance. Chicago: Chicago Linguistic Society. 63–111.
- Greville CORBETT, 1991: *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greville CORBETT, 2015: Gender typology. *The Expression of Gender*. Ur. G. Corbett. Berlin: Walter de Gruyter. 87–130.
- Peter HEGARTY, 2015: Ladies and gentlemen: Word order and gender in English. Ur. G. Corbett. Berlin: Walter de Gruyter. 69–86.
- Charles F. HOCKETT, 1958: *A Course in Modern English*. New York: Macmillan.
- Selin KESEBIR, 2017: Word order denotes relevance differences: The case of conjoined phrases with lexical gender. *Journal of Personality and Social Psychology* 113/2. 262–79.
- Yakov MALKIEL, 1959: Studies in irreversible binominals. *Lingua*. 113–60.
- Ranko MATASOVIĆ, 2004: *Gender in Indo-European*. Heidelberg: Winter.
- Sally MCCONNELL-GINET, 2015: Gender and its relation to sex: The myth of “natural gender”. *The Expression of Gender*. Ur. G. Corbett. Berlin: Walter de Gruyter. 3–38.
- Igor A. MEL'ČUK, 1994: *Cours de morphologie générale*. Vol. 2. Montreal, Pariz: Les Presses de l'Université de Montréal, CNRS Éditions.
- Igor A. MEL'ČUK, 1996: *Cours de morphologie générale*. Vol. 3. Montreal, Pariz: Les Presses de l'Université de Montréal, CNRS Éditions.
- Jože TOPORIŠIČ, ³1991 [1976]: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Ljubljana: ZIFF.

SUMMARY

The article analyzes word order in binominals with masculine and feminine nouns denoting humans linked by the conjunction *in* (and). The research showed that in Slovene, word order depends on three types of factors: semantic, pragmatic (including historico-cultural dimension), and formal factors. Among the semantic factors, there are at least three principles that influence word order: the principle “me-first,” the “agentic-first-rule,” and the “power-source-first” principle, stereotypically attributed to men. The results show that the stereotype is gradually fading since word order by which women are named before men is more and more common. Among pragmatic principles, the principle of politeness is the most important. Rhythmic factors and morphological marking of words play a rather marginal role.

